

ТАРТАКИ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Значні лісові ресурси Східної Галичини спричинили потужний розвиток деревообробки у першій третині ХХ століть. У статті наводяться матеріали про діяльність тартаків (деревообробних підприємств), особливо на Гуцульщині, де ця промисловість набула широкого розвитку. Висвітлюються також питання стану лісів, їх використання та охорони, технологічних процесів лісопереробки, зайнятості населення, виробництва та реалізації продукції.

Ключові слова: Східна Галичина, Гуцульщина, Делятинщина, тартак, лісопереробка

Промислове використання лісів розпочалось ще в середньовіччі, певний розвиток спостерігався в XVIII-XIX століттях, але найбільшого розвитку набуло в першій третині ХХ століття. Питанням лісодеревообробки, виникненню тартаків та їх розвитку у південно-східній частині Східної Галичини у науковій літературі приділялось доволі мало уваги, тому зібрані і опрацьовані матеріали повинні заповнити цю прогалину і, у значній мірі, є вперше узагальненими.

Зібраний статистичний та фактичний матеріал як з цілої Східної Галичини, так і з південно-східної її частини (Делятинщини) в межах Гуцульщини дозволив провести певні узагальнення.

На Покутті в 1910 році діяло 13 тартаків (1039 робітників) у Надвірнянському, 2 (85 робітників) – у Косівському, 1 – у Коломийському (19 робітників) та 2 (116 робітників) – у Тлумацькому повітах. Значні зміни наступили і в долині верхнього Пруту, коли біля 1910 року в Микуличині А.Копельман прилаштував паровий тартак випускати деревну «вовну» (стружку для упакування), а в Делятині, збудований на Ліщині паровий тартак заряду лісів, орендував мадярський підприємець з Будапешту З.Кляйн. Він переніс машинне відділення та розпилувальне відділення з державної землі при дорозі на орендовані селянський город та громадську толоку біля новозбудованої залізничної лінії Станиславів-Вороненка, розширив розміри згаданих відділень, придбав та змонтував велику парову машину на 120 HP [Skorowidz przemysłowo-handlowy Krolewstwa Galicyi. – Lwow, 1912. – Str. 517.] та на подвір'я підвів промислову залізничну вітку [ЦДІАЛ. – Фонд 146. – Опис 23. – Справа 1878. – Листи 23, 28.]. На розширеному, обладнаному новими станками підприємстві, стало працювати біля 200 робітників [Skorowidz przemysłowo-handlowy Krolewstwa Galicyi. – Lwow, 1906. – Str. 517.]. Тартак З.Кляйна на початку ХХ століття належав до найкращих підприємств галузі Галичини.

Малі тартаки в міжвоєнних 1918-1939 роках

За офіційними даними в 1934 році в околицях Делятина нараховувалося 103327 гектарів землі, з яких під лісами знаходилося 58266 гектарів, або 56,8 % загальної площі. По окремих місцевостях ліси становили [ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 9. – Справа 784 (підраховано авторами)]:

Населений пункт	Площа, га	В т.ч. площа лісів	
		Гектари	%
Білі Ослави	4457	2245	50,3
Вишнівці	877	92	10,5
Горішний Майдан	3026	1697	56,0
Делятин	5141	2143	41,7
Добротів	1132	85	0,8
Дора	3773	2639	69,6
Заріччя	3460	281	8,1
Красна	2270	358	15,8
Ланчин	3355	854	25,5
Лоєва	1851	255	13,8
Луг	4007	3139	78,4
Микуличин	17123	11043	64,4
Саджавка	2663	255	9,6
Середній Майдан	3007	1976	65,7
Чорні Ослави	1789	735	41,0
Чорний Потік	1556	211	13,5
Ямна	3746	2152	57,2
Яремче	3363	2342	69,6

Надвірнянський повіт, де питома вага лісів за 30 років знизилась на 2 % та все-таки дорівнювала 57 %, належали до найбільш заліснених кутків Прикарпаття. Більше лісів нараховувалося лише в Долинському повіті (59,4 %), зате за ним розташовувався Косівський (47,9 %), Калуський (38,2%), Богородчанський (35%) та Коломийський повіти (21,2 %) [Rocznik statystyki przemysłu i handlu krajowego. Zeszyt 10. – Lwow, 1888. – Str. 12.]. Для порівняння хочеться додати, що в міжвоєнних роках найбільше лісів взагалі нараховувалося в Фінляндії (73,5% до всієї площі країни), Японії (60,2 %), Швеції (56,5 %), СРСР (44,7 %), Чехословаччині (33,0 %) та Канаді (32,6 %). В Польщі найбільш залісненою була Станиславівська область (53,4%), дещо відставали від неї Шлеська (33,2 %) та Поліська (30,2 %) області [Mały rocznik statystyczny. – 1938. – Str. 83.].

Щорічний природний приріст деревини в міжвоєнних роках оцінювався в 3,6 м³/га.

Варто зазначити, що в 1918-1939 роках 65,7 % лісів належали до держави й завідувалися адміністрацією, насамперед польської національності. Майже 13,5 % лісових масивів Надпругтя належали євреям, зокрема, М.Боднару в Горішньому Майдані 1389,5 га, З. Рубінштайну в Середньому Майдані – 2563,2 га, Бльоху й Енгельштайну в Яблуниці – понад 239 га, Ю.Боднару в Горішньому Майдані – 151,0 га тощо. В руках деяких українських селян та сільських громад у цілому належало ледь 21,0 % лісів [ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 13. – Справа 590. – Листи 31-33.].

Як і в минулому столітті, приватні власники лісів старалися, насамперед, безпощадно вирубувати деревину. Прикладом відношення селян до лісів може послужити історія з делятинською Кливою, де ліси були загальною власністю громади, чи точніше кооперативи «Спілка управнених». Члени цієї спілки в 1930 роках робили заходи перед адміністрацією, щоб дістати дозвіл на поділ лісової площі між селянами та в дальшому на вирубку лісонасаджень. Коли місцеві органи відмовили селянам у їх просьбі, то селяни звернулися до воєводського уряду, а навіть до Міністерства в Варшаві. Але поділити Кливу так і не дозволили, мотивуючи положенням лісу на схилах та небезпекою заміни лісових насаджень в пустища у випадку, коли ті насадження будуть вирубаніми [ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 9. – Справа 1710. – Листи 1-143.].

В 1930 роках вперше на наших землях застосовано науково обґрунтоване лісовпорядкування, але його матеріали дотепер не вдалося виявити.

Вирубка деревини проводилася за задалегідь розробленими проектами. Лісоруби жили в колибах, зрубували дерева поперечними пилами й сокирами, з недоступних для транспорту місць деревину спускали вниз до доріг ризами. Довгими століттями зрубану деревину підвозили до місця продажу, чи її дальшого використання, на возах або корчугах і лише з кінця XVIII століття в долинах Пруту та Черемошу почали застосовувати сплав деревини водою. На початку XX століття з'явилися перші вузькоколійки.

Експлуатація лісів проводилася переважно приватними підприємцями на основі договорів з дирекцією лісів у Львові. Тими підприємцями були торговці деревиною або власники тартаків.

В міжвоєнних 1918-1939 роках на території Гуцульщини діяло декілька десятків тартаків. Більшість з них представляла собою невеличкі підприємства і лише окремі належали до числа більших. Це був тартак З. Кляйна в Делятині та «Микуличин» під Ділком у Микуличині. По Станиславівському воєводству вони займали 10-11, а по Надвірнянському повіту – 2-3 місця [ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 1. – Справа 797. – Лист 39.].

Нижче наводяться дані про тартаки Припруття з 1929-1930 років:

Назва тартаку	Кількість робітників		Кількість переробленої деревини, м ³	
	1929	1930	1929	1930
З.Кляйна, державний	589	209	52000	60000
Ягра «Делятин-місто»	32	60	20000	30000
Бльоха у Лузі	25	58	6000	6000
Фрідфертіга у Делятині	50	49	5474	12267
Собеля у Микуличин	31	44	2500	3300
«Микуличин» у Ділку	840	265	54262	35000
Гольдштайна в Б.Ославах	3	–	1000	–

Найдетальніше опрацьована діяльність тартаків по долині р.Прут в межах Надвірнянського повіту. Огляд тартаків розпочнемо у алфавітному порядку населених пунктів, тобто, від Білих Ослав, де на початку 1920 років були два тартаки, а саме в Горішняку та в Долішняку.

Тартак Фрідфертіга в Горішнюку

Розташований на березі потоку Водишний в присілку Білих Ослав, що зветься Печеніжин. За неповними даними він був закладений в 1904 році. Спочатку його порушувало водне коло, а відтак – локомотив силою 30 НР [ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 10. – Справа 47. – Лист 139.]. Під час першої світової війни розпилювальний корпус тартака був знищений. В кінці 1922 року тартак відбудовано й пущено в рух один гатр (пилораму). Другий гатр ввійшов у дію на початку 1923 року. Крім пилорам у підприємстві працювала одна циркулярка та одну шліфмашина. В перших місяцях роботи на тартаку працювало 12 осіб [ДАІФО. – Фонд 262. – Опис 1. – Справа 91. – Листи 7-8.]. Відтак дозволено працювати ще 10 робітникам у другу зміну. Згідно з законом робітники мали працювати по 46 годин на тиждень [ДАІФО. – Фонд 262. – Опис 1. – Справа 91. – Лист 14.], але, як це ствердив у 1925 році інспектор праці, фактично всі працювали по 10,5 години протягом шести днів тижня [ДАІФО. – Фонд 262. – Опис 1. – Справа 91. – Лист 22.]. 16 січня 1927 року тартак згорів, але його швидко відбудували й, крім денної, дозволено ще нічну зміну в 12 осіб [ДАІФО. – Фонд 262. – Опис 1. – Справа 91. – Листи 30-31, 35.]. В роки обезцінення марки робітникам щоденно платили по 3-4 тисячі марок [ДАІФО. – Фонд 262. – Опис 1. – Справа 91. – Лист 36.]. В кінці 1920 років тартак перестав діяти. В найкращі роки переробляв біля 6.000 м³ деревини [ДАІФО. – Фонд 2/1с. – Опис 10. – Справа 62а. – Лист 16.].

Тартак Гольдштайна в Долішнюку

Розташовувався на правому березі ріки Ослава, між мостом та церквою. Порушувався водним колом. За неточними даними був заснований в 1904 році [ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 10. – Справа 47. – Лист 131.]. Турбіна мала потужність 10 НР, порушувала 1-2 пилорами та одну циркулярку [ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 13. – Справа 632. – Листи 9-10.]. На тартаку працювало 3-6 робітників, які, згідно з мобілізаційним планом, могли розпилити в рік від 1 до 6 тисяч м³ деревини. Тартак діяв до 1940 років.

Тартак Фрідфертіга в Делятині

З невідомих причин у кінці 1920 років Фрідфертіг закрити своє підприємство в Білих Ославах та на початку 1928 року почав заходи в справі будівництва тартаку в Делятині. Як і просив Фрідфертіг, повітовий старостат дозволив побудувати тартак на мочарах на Гориші нижче залізничної станції. Будинки були виставлені з цегли та з дерева. Спочатку на тартаку були вмонтовані дві парові машини потужністю 80 та 6 кінських сил, а відтак потужністю 200 та 8 кінських сил. Вони порушували дві пилорами (на 65 та 100 см), дві циркулярки та шліфувальний станок [ДАІФО. – Фонд 262. – Опис 1. – Справа 528. – Листи 2, 32.].

Кількість робітників, в залежності від потреби, була різною. Так у 1929-31 роках на тартаку працювало 49-54, а в 1932-34 роках лише 17-27 робітників. Влітку 1935 року на тартаку нараховувалося 44, на початку 1936 року – 72, а в 1937 році лише 27 робітників. Вони працювали щоденно від 6 до 15 години протягом понеділка-п'ятниці та в суботу від 6 до 13 години з обідньою перервою між 11 та 12 годинами. Більшість робітників заробляли по 1-3

золоті, шліфувальник – 5, машиніст парових машин по 6 золотих щоденно [ДАІФО. – Фонд 262. – Опис 1. – Справа 528. – Листи 5, 6, 18, 33.].

Про продукцію тартаку маємо дуже фрагментарні дані. Відомо, що протягом 1929 року тартак розпиляв 5474, а в 1930 році – 12267 м³ деревини [ДАІФО. – Фонд 2/1с. – Опис 6. – Справа 409. – Лист 188.].

В 1936 році тартак опинився в руках Бавера й Альтбаха, протягом 1936 року стояв без роботи, в 1937 році на ньому розпилювала деревину фірма Мільрада, а в 1939 році – Мільрада та Артмана [ДАІФО. – Фонд 262. – Опис 1. – Справа 528. – Листи 40, 60-62, 65-66.].

Тартаки Бльоха в Лузі та в Делятині

Пишемо тут про обидва тартаки разом, бо архівні дані дуже переплутані і це унеможливило б говорити про кожний з них зокрема. Один з них був розташований в долішній частині Луга на межі з Делятином, а другий – у центрі Делятина. За неточними даними один з них мав бути заснований у 1894, а другий – у 1913 роках [ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 10. – Справа 47. – Листи 109, 113.]. Тартак у Лузі згорів 1932 року, а делятинський діяв до 1938 року.

В 1924-25 роках на одному з тартаків Бльоха знаходилося 2 пилорами й одна циркулярка, а на другому – 3 пилорами, одна циркулярка та одна маятникова пила. Один тартак забезпечував працею 80, а другий – 20 робітників. За одними даними тоді тартаки мали розпилювати по 8-10, а за іншими – по 10-15 тисяч м³ деревини [ДАІФО. – Фонд 2/1с. – Опис 10. – Справа 62а. – Листи 47-53.].

На делятинському тартаку Бльоха в грудні 1935 року працювало 51, протягом січня-вересня 1936 року – по 26-40 та в першій половині 1937 року – по 15-37 робітників місячно. За час від грудня 1935 до липня 1937 року тартак продав 206 вагонів пиломатеріалів, з того для клієнтів у межах Польщі 14 % та для закордонних фірм 86 % [ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 2. – Справа 779. – Листи 33-88.; ДАІФО. – Фонд 2/1с. – Опис 6. – Справа 314. – Лист 129.; ДАІФО. – Фонд 2/1с. – Опис 6. – Справа 513. – Листи 229.].

Тартак Фогеля в Делятині

Розташовувався на лівому березі Пруту між мостом до с.Заріччя та гирлом р.Любіжня. Побудований в 1923 році. В 1928 році були вмонтовані: парова машина потужністю 50 кінських сил, 3 пилорами, 1 циркулярка, маятникова пила тощо. Пилорами обслуговували 4 кваліфіковані, 17 постійних некваліфікованих та 30 сезонних робітників, над якими наглядали 6 техніків та урядників. Протягом 1928 року тартак перепилював біля 16000 [ДАІФО. – Фонд 2/2с. – Опис 6. – Справа 597. – Листи 1-10.], а в 1929 році – 20.000 м³ деревини [ДАІФО. – Фонд 2/1с. – Опис 6. – Справа 409. – Лист 188.].

Тартак Ягра «Делятин-місто»

Побудований 1932 року на місці тартаку Фогеля. Складався з мурованої котельні та з дерев'яного цеху розпилювання під толлю. В котельні був вмонтований локомотив потужністю 45 кінських сил, котел з тиском 7 атмосфер та поверхнею нагріву в 30 м² та паровий насос. В лісопильному цеху знаходилися три пилорами (55-85 см), циркулярка та шліфувальний

станок [ДАІФО. – Фонд 2/1с. – Опис 6. – Справа 597. – Листи 11-20.]. При тартаку діяв теж млин на два камені.

Тартак обслуговувався такою кількістю робітників: грудень 1932 – 56, серпень 1933 року – 46, березень 1934 року – 70, січень 1936 року – 61 та грудень 1937 року – 44. Вони працювали від понеділка до п'ятниці від 6 до 15 та в суботу від 6 до 13 години з перервою на обід. Іноді частина робітників працювала ще й у другу зміну. За цілозмінну працю жінки отримували по 1-40, некваліфіковані робітники – по 1-20 до 2-00, а кваліфіковані робітники – по 2-40 до 4-00 золотих щоденно [ДАІФО. – Фонд 262. – Опис 1. – Справа 488. – Листи 64-65.].

Тартак працював неритмічно, з перебоями: навесні 1933 року, коли він мав доволі сировини та велике замовлення з Голландії, міністерство дозволило запуснути третю зміну, але взимку 1933/34 з-за недостатку деревини тартак на кілька тижнів був змушений припинити роботу [ДАІФО. – Фонд 262. – Опис 1. – Справа 488. – Листи 72, 77, 132, 140.].

Протягом 1932 року тартак розпилив 16.000 м³ деревини [ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 6. – Справа 597. – Лист 18.]. В 1936 році він випродукував 408 вагонів пиломатеріалів, з яких 89 % експортував за кордон і лише 11% реалізував в межах Польщі. Найбільше (262 вагони) закупили тоді в Ягра клієнти з Англії, 37 вагонів – з Ісландії та 32 – з заморської Америки! [ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 2. – Справа 779. – Листи 50-69.].

Тартаки Собеля в Микуличині

Підприємець Собель мав у Микуличині два тартаки, але про них збереглися дуже скупі відомості. Це, зокрема, дані про кількість робітників (16-44) та кубомасу розпиляної деревини (2-7,5 тис. м³ деревини) за 1928-30 роки [ДАІФО. – Фонд 2/1с. – Опис 6. – Справа 314. – Лист 76.; ДАІФО. – Фонд 2/1с. – Опис 6. – Справа 513. – Лист 290.].

В міжвоєнних 1918-1939 роках діяв також невеликий тартак у Середньому Майдані, але про нього відсутні всякі дані.

Великі тартаки в міжвоєнних 1918-1939 роках

В 1930 році в Станиславівському воєводстві було 75 тартаків, що мали 216 пилорам та 6327 робітників, якими було перепилено майже 1,2 млн. м³ деревини [Ihnatowicz S. Rozmieszczenie tartaków/Kwartalnik statystyczny. – 1932. – Т. IX. – S. 298-313.].

Найбільшими тартаками в 1932 році у Східній Галичині були [ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 1. – Справа 797. – Лист 39.; ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 6. – Справа 513. – Лист 290.; ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 6. – Справа 597. – Листи 18-20.]:

Повіт	Назва тартаку	Максимальна потужність, м³/рік
Сколе	Bracia Groedel	175000
Стрий	Godulla	120000
Долина	Silvinia	120000
Брошнів	Glesinger	100000
Долина	Урядовий тартак	100000
Стрий	Bracia Groedel	100000
Надвірна	Polska Foresta	89000
Болехів	Урядовий тартак	80000

Стрий	B.Selig	70000
Делятин	Z.Klein	60000
Микуличин	Mikuliczyn	35000
Надвірна	Zetperol	29800
Делятин	Vogel «Delatyn-miasto»	16000
Делятин	Friedfertig	12267
Ворохта	Jahr	12000
Делятин	Bloch	7000

Крім низки малих, в міжвоєнних роках на Гуцульщині діяли два великі тартаки – у Делятині та Микуличині.

Тартак Кляйна (Державної дирекції лісів)

Розташовувався в урочищі Ліщина на Гориші в Делятині. Його походження пов'язане з тим водним тартаком, що здавна знаходився над Перемискою. Коли водні тартаки виявилися непрактичними, то на початку ХХ століття тартак на млинівці від Перемиски занехаяно, а побудовано новий біля Дорівського лісництва, що став порушуватися паровою машиною. Це сталося, мабуть, 1903 року. Це підтверджується листом З.Кляйна з 1918 року до магістрату Делятина з проханням продовжити час оренди невеликої ділянки громадського пасовиська, на якій розташовувався склад тартаку, як сказано в листі "на дальших 15 років" [ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 6. – Справа 60. – Лист 20.]. З цього листа виходить, що згадана ділянка громадського пасовиська була вперше в 1903 році, коли тартак на Ліщині повинен був почати своє функціонування.

Спочатку тартак розташовувався при дорозі Делятин-Дора, його котельня та розпилувальний цех знаходилися в тому місці, що й тепер. Від котельні й розпилувального цеху на північ простягався склад сировини. Таке розташування тартачних об'єктів зафіксоване на відкритці з 1907 року. Орендатором чи тимчасовим власником тартаку був тоді Австерліц.

Десь біля 1910 року тартак на Ліщині орендував угорський промисловець з Будапешту З.Кляйн. Тоді він розпорядився перенести об'єкти тартаку ближче до залізниці Станиславів-Вороненка. В 1912 році до складу тартаку Кляйн провів залізничну вітку. Під час війни, в 1916 році, в котельні тартаку італійські та російські полонені вмонтували нову потужну парову машину. Дальша розбудова тартаку почалася в перших міжвоєнних роках. Адміністратори тартаку в 1918 році орендували ділянку громадської толоки терміном до 1933 року, а також купили в селянина Гуцуляка його город господарські споруди для складу сировини та готової продукції.

В 1921 році зі сторони адміністрації тартаку почалися заходи в напрямку будівництва вузькоколійної вітки від тартаку вздовж Перемиски в багаті лісами село Луг. Ця справа настільки цікава, що хочеться зупинитися детальніше. Щоб провести згадану вітку, треба було орендувати ще одну ділянку громадської толоки, а також викупити в селян низку їх городів та сінокосів. Але селянам будівництво вузькоколійки не обіцяло жодної вигоди; більше того – воно повинно було принести їм лише одну велику шкоду. По-перше, – зменшення площі толоки поставило би в скрутне положення селян, що й так недостатньо використовували толоку для випасу своєї худоби. По-

друге, – побудова вітки в перспективі позбавила би селян частини їх найосновнішого майна по визначених урядом цінах, тобто майже за безцінь, бо повоєнні польські марки фактично не мали жодної реальної вартості.

З уваги на всі ці обставини З.Кляйну та його помічникам довелося зробити кілька "дипломатичних" кроків. І так вони почали з переговорів з міською радою Делятина відносно набуття значної частини громадської толоки. Селяни звернулися зі скаргою до воєводи й міністерства, але останні не заборонили продаж толоки й адміністрація тартаку набула її в бажаних розмірах та за невелику суму [ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 6. – Справа 60. – Листи 20-23.]. Використавши знайомство з Надвірнянським повітовим старостою, 22 жовтня 1921 року З.Кляйн отримав дозвіл на будову вузькоколійки та на викуп у селян необхідних ділянок [ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 6. – Справа 60. – Листи 14, 23, 24.]. Зразу після цього він домовився з Дирекцією лісів про те, що щороку буде купувати в лісах біля Делятина по 35 тисяч м³ гідної для розпилування деревини, а після десяти років експлуатації лісів, передасть вузькоколійку для держави безплатно [ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 6. – Справа 60. – Листи 55-56.]. Після цього З.Кляйн розпорядився, скориставшись смертю Гуцуляка, в якого раніше купив його маєток, розібрати господарські споруди попереднього їх власника. Але при вході до тартаку він залишив виставлений Гуцуляком хрест з розп'яттям, розраховуючи на те, що цим актом пом'якшить деяких, глибше релігійних, селян у своєму спорі з громадою. Та, мабуть, цей вчинок Кляйна мало йому допоміг, бо спір з селянами набрав доволі важкого й затяжного характеру.

1. 17 липня 1922 року адміністрація тартаку повідомила селян, щоби прийшли по винагороду за продані ними ділянки та в присутності 3 жандармів наказав своїм робітникам починати будівельні роботи. Та селяни по гроші не пішли, а кожний з них став на своїй землі з метою не дозволити починати на ній земляних робіт. Жандарми стали силою зганяти селян з їх ділянок, а декого й побили. Трьох жінок арештували [ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 6. – Справа 60. – Листи 3-4.]. У відповідь на це найбільший ворог затії Кляйна С.Савчук, що й раніше від імені селян писав до вищої адміністрації, негайно вислав телеграму до воєводи [ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 6. – Справа 60. – Лист 1.] й той наказав припинити будівництво [ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 6. – Справа 60. – Лист 2.]. Міністр внутрішніх справ 18 листопада 1922 року поставив вимогу, щоб Кляйн доказав, що збудована ним вузькоколійка буде служити не лише йому, але й для загального добра [ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 6. – Справа 60. – Лист 18.

]. 23.XI.1922 року старостинський радник Я.Бартосінський провів ревізію всіх документів відносно видержавлення та купівлі земель і виніс рішення, що намічена до будови вузькоколійка принесе загальну користь, але при тім відмітив, що горишани не можуть не переживати з огляду на продаж громадської толоки, бо хоч за неї платять мільйони марок, то це не вирішує проблеми з тої причини, що марки знаходяться в постійній девальвації. Старостинський радник вважав за потрібне в своєму звіті привести слова селянина, який з розпуки сказав, що коли дійде до насильного викупу землі й

толоки, то селянам доведеться всім повмирати [ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 6. – Справа 60. – Лист 23.]. У зв'язку з таким станом речей, будівництво дороги припинилося, а З.Кляйн вигнав з роботи на тартаці всіх горишан. Восени 1923 року терпець йому урвався й він ще раз наказав своїм робітникам приступити до будови дороги. Але 22 вересня 1923 року горишани "збіглися й громадою не допустили до будови" [ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 6. – Справа 60. – Лист 23]. 28 вересня 74 особи з Гориша направили воєводі листа з пропозицією заміни толоки на Гориші на полонину Щавку. З.Кляйну не залишилося більше нічого, як піти на цю вимогу – він купив для горишан полонину й за це отримав згоду селян на продовження й закінчення будівництва. Сталося це в грудні 1923 року [ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 6. – Справа 60. – Листи 48-49]. Протягом 1924-26 років вузькоколіяну дорогу до Луга збудовано повністю та введено в експлуатацію.

Цей епізод яскраво ілюструє наступ фабрикантів на інтереси селян, безкомпромісність та нахабство підприємців у погоні за все більшою наживою, але показує він теж згуртованість та активний рух зачеплених до живого селян у важких післявоєнних роках, перших роках польської окупації західноукраїнських земель.

З 1926 року походить перший опис тартачних будинків та обладнання. Тартак складався з розпилювального цеху (тартачної галі), що був збудований з дерева та з прибудованих до нього цегляних: котельні, машинного відділення та механічної майстерні. В котельні розташовувалися два котлові агрегати з поверхнею нагріву 172 м^2 , а в машинному відділенні – велика парова машина силою 250 та мала парова – потужністю 35 кінських сил. Парові машини порушували токарний стругальний і свердлильний станки, а також 8 циркулярок та 6 пилорам (гатрів). Пилорами марки Тофан розпилювали деревину діаметром 16-24, а пилорами марки Лянгфельдер – діаметром 30-36 дюймів (цалів). На вузькоколіяній дорозі працювали два паровози та 12 вагончиків. Деревина на тартак поступала з Делятинського та Дорівського надлісництв. В грудні 1928 року на тартаці працювало 720, а через рік – 589 робітників. Вони розпилили в 1928 році 51515 м^3 деревини, в 1929 – 52000 , а в 1930 – 60000 м^3 [ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 6. – Справа 314. – Лист 76; ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 6. – Справа 409. – Лист 188; ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 6. – Справа 513. – Лист 290].

60 % пиломатеріалів вивезли до Німеччини, 30% – до Бельгії, Голландії, Франції й Англії та лише 10 % реалізували на крайовому ринку [ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 6. – Справа 213. – Листи 1-18].

Тартак З. Кляйна в 1920 роках контролювала фірма Anglo-European, власниця чотирьох великих тартаків Станиславівського воєводства, які розпилювали до 300000 м^3 деревини щорічно [ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 6. – Справа 117. – Листи 72, 75]. Внаслідок кризи, що почалася в кінці 1920 років, згадана закордонна фірма стала неплатоспроможною й це привело до того, що в 1931 році припинив свою діяльність і тартак З.Кляйна. Його масток перейшов у руки Дирекції лісів.

Нова фірма отримала назву «Tartak państwowy zaryadu Dyrekcji lasow państwowych we Lwowie – Delatyn». Після деякої реконструкції тартак запрацював 31 серпня 1932 року [ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 6. – Справа 779]. Згідно з описом урядової анкети, він складався з дерев'яного розпилювального цеху та з цегляної частини, де розташовувалася шліфарня, механічна майстерня, машиновий відділ та котельня. Поряд стояло приміщення на дошки, а в підвір'ї – кімната відпочинку для робітників, кузня та склад пального. При дорозі розташовувалися житлові споруди та адміністративний будинок.

В машинному відділенні було вмонтовано парові машини потужністю 70 та 30 кінських сил, а в котельні – два котли й дві помпи. В механічній майстерні розміщувалися токарний, стругальний та свердлильний станки. Деревину розпилювали 6 циркулярок та 6 пилорам; останні обробляли колоди діаметром 50-100 см [ДАІФО. – Фонд 262. – Опис 1. – Справа 752. – Лист 1]. На тартаці працювало [ДАІФО. – Фонд 262. – Опис 1. – Справа 742. – Лист 1]:

Вересень 1932 року	178	Січень 1936 року	407
Вересень 1933 року	464	Січень 1937 року	229
Березень 1934 року	418	Лютий 1938 року	295
Червень 1935 року	386		

Спочатку працювали лише чоловіки й тільки в 1937-38 роках серед робітників нараховувалося 2-3 жінки. Восени 1932 року тартак працював в одну зміну, під кінець року ввели другу, а у лютому 1933 року – третю зміну. В денній зміні виходило на роботу по 200-300 робітників, а в інші зміни – по 60-80 [ДАІФО. – Фонд 262. – Опис 1. – Справа 742. – Листи 12, 15, 52, 57, 67, 93].

Адміністративному персоналу виплачували щомісячно золотих:

- веркмайстрові, начальникові розпилювального цеху – 300;
- машиністам, писарям, маніпулянтам – 150.

Оплата роботи робітників виносила за годину на складі сировини – 0,55 золотого, на складі пиломатеріалів – 0,50, в розпилювальному цеху при пилорамах – 0,42, в механічній майстерні – 0,15, при зв'язуванні кори – 0,07 золотого [ДАІФО. – Фонд 262. – Опис 1. – Справа 752. – Лист 2].

Даних про продукцію тартаку не збереглося. Знаємо лише про відправку вагонів з пиломатеріалами, кількість яких становила 65-194, з яких в межах Польщі – 57%. На противагу приватним тартакам, що свою продукцію збували переважно за кордоном, державний тартак в Делятині більшість своїх пиломатеріалів реалізував на внутрішньому польському ринку.

Державний тартак у Делятині зберігся підчас воєнних операцій у 1939-1944 роках і після того став базою для організації Делятинського лісокомбінату.

Державний тартак «Микуличин» у Микуличині

Побудований у 1922-25 роках на лівому березі Пруту під Ділком. Належав до Дирекції лісів у Львові, лише в 1930-33 роках був видержавлений акційною спілкою. Тартак тричі горів (1926, 1933, 1936) і зразу після пожежі відбудовувався. В 1932 році мав муровані та дерев'яні будинки. До складу закладу входили цегляна котельня, кузня, верстатна і шліфовня, сортувальна, пилорамний і столярний цехи [ДАІФО. – Фонд 262. – Опис 1. – Справа 743. – Лист

1]. В 1937 році на тартаці знаходилися [ДАІФО. – Фонд 262. – Опис 1. – Справа 1070. – Лист 25] цегляні будинки, електроцех, котельня, верстатна, кузня, шліфувальна, відпочивальня, лазня та туалет. В підземеллі розташовувались столярня, паливний склад, безпосередньо до електроцеху прилягала крита дерев'яна пилорама і сортувальна.

В котельні та електроцеху були вмонтовані:

Механізми	Роки		
	1927-1929	1932	1937
Парові машини потужністю НР	300+200	300+125	250
Котли з поверхнею нагріву, м ²	44+54	44+54	240
Електродвигуни потужністю НР	20	78	184

Силові установки приводили в рух наступні механізми:

Механізми	Роки			
	1927	1929	1932	1937
Пилорами (гатри)	7	5	5	4
Маятникові пили	3	3	3	2
Циркульні пили	5	10	12	6
Токарні станки		1	1	1
Свердильні станки		2	2	1
Шліфувальні станки		2	2	1
Стругальні станки		1	3	1
Транспортери				11

Микуличинський тартак належав до числа найкращих підприємств Польщі. На ньому дивувала чистота й порядок, культура виробництва. Деревина перед розпилюванням вагонетками та транспортерами подавалася в басейн з водою, де милася. Всі виробничі процеси були високомеханізовані. На тартаці дотримувалися восьмигодинного робочого дня.

В 1927 році на тартаці працювало 429 чоловік, в 1929 – 840, в 1930 – 265, в 1932 – 128, в 1937 – 240 та в 1938 році – 321 чоловік. На тартаку в 1927 році було розпилено 54262 м³ деревини, в 1928 – 66000, а в 1930 – 35000 м³ деревини [ДАІФО. – Фонд 262. – Опис 1. – Справа 743. – Лист 1; ДАІФО. – Фонд 262. – Опис 1. – Справа 1070. – Лист 25; ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 6. – Справа 513. – Лист 290; ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 6. – Справа 589. – Листи 1-32].

За наступні роки дані не збереглися. Відомо лише, що тартак на Ділку функціонував також під час війни 1941-1944 років. Після війни його демонтували.

Деревообробне підприємство «Польська фореста»

Початки розвитку деревообробки у Надвірні сягають ще 1870 року, коли тут вступила у діяльність сірнікова фабрика Симона Губпера, де працювало 13 робітників (4 жінки, 3 чоловіки та 6 дітей), а в 1877 – п'ятирамний паровий тартак фірми «Зетлероль».

У 1905 році новий власник тартаку Грифель збудував тарний і розпилювальний цехи. У 1912 тут працювало 200 робітників. Під час I Світової війни (1914 рік) тартак згорів, але в 1920 фірма «Концерн деревини» його відбудувала.

У 1924 році підприємство перейшло у власність фірми «Польська фореста», яка замінила старе обладнання та відкрила нові цехи. Понад 900 робітників виготовляли ящики. Пиломатеріали, заготовки для меблів. Фірма переробляла щороку до 100 тисяч м³ деревини. Частина продукції експортувалась.

При модернізованому тартаку було засновано фабрику, де виробляли скриньки, що мали найбільший попит у Палестині.

У 1937-1938 роках Надвірнянський тартак входив до числа перших чотирьох великих лісопилних підприємств Галичини, де було задіяно 10 пилорам. Поряд з ним діяли ще два невеликі тартаки – Л.Гріфеля та «Зетлероль» і фабрика «Бистриця» [ДП «Надвірнянське лісове господарство». – Надвірна, 2007. – С. 5-6.].

Цей етап діяльності тартаків Східної Галичини становить третій етап становлення та розвитку деревообробної промисловості довоєнного періоду. Він характеризувався потужним розвитком лісопереробних підприємств, багато з яких стали одними з найбільших у Польщі.

Примітки

1. ДП «Надвірнянське лісове господарство» (Буклет). – Надвірна, 2007. – С. 5-6.
2. Ilnatowicz S. Rozmieszczenie tartaków/Kwartalnik statystyczny. – 1932. – Т. IX. – S. 298-313.
3. Mały rocznik statystyczny. – 1938. – Str. 83.
4. Rocznik statystyki przemysłu i handlu krajowego. Zeszyt 10. – Lwow, 1888. – Str. 12.
5. Skorowidz przemysłowo-handlowy Krolewstwa Galicyi. – Lwow, 1906. – Str. 517.
6. Skorowidz przemysłowo-handlowy Krolewstwa Galicyi. – Lwow, 1912. – Str. 517.
7. Державний архів Івано-Франківської області (надалі – ДАІФО). – Фонд 2. – Опис 1. – Справа 797. – Лист 39.
8. ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 6. – Справа 60. – Лист 1-4, 14-23, 48-49, 55-56, 67.
9. ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 6. – Справа 117. – Листи 72, 75.
10. ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 6. – Справа 213. – Листи 1-18.
11. ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 6. – Справа 513. – Лист 290.
12. ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 6. – Справа 589. – Листи 1-32.
13. ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 6. – Справа 597. – Листи 18-20.
14. ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 2. – Справа 779. – Листи 33-88.
15. ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 9. – Справа 784 (підраховано авторами).
16. ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 9. – Справа 1710. – Листи 1-143.
17. ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 10. – Справа 47. – Лист 109, 113, 131-139.
18. ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 13. – Справа 590. – Листи 31-33.
19. ДАІФО. – Фонд 2. – Опис 13. – Справа 632. – Листи 9-10.
20. ДАІФО. – Фонд 2/1с. – Опис 6. – Справа 314. – Лист 76, 129.
21. ДАІФО. – Фонд 2/1с. – Опис 6. – Справа 409. – Лист 188.
22. ДАІФО. – Фонд 2/1с. – Опис 6. – Справа 513. – Листи 229, 290.
23. ДАІФО. – Фонд 2/2с. – Опис 6. – Справа 597. – Листи 1-20.
24. ДАІФО. – Фонд 2/1с. – Опис 10. – Справа 62а. – Лист 16, 47-53.
25. ДАІФО. – Фонд 262. – Опис 1. – Справа 91. – Листи 7-8, 14, 22, 30-31, 35-36.
26. ДАІФО. – Фонд 262. – Опис 1. – Справа 488. – Листи 64-65, 72, 77, 132, 140.
27. ДАІФО. – Фонд 262. – Опис 1. – Справа 528. – Листи 2-6, 18, 32-33, 40, 60-62, 65-66.
28. ДАІФО. – Фонд 262. – Опис 1. – Справа 742. – Лист 1, 12, 15, 52, 57, 67, 93.

29. ДАІФО. – Фонд 262. – Опис 1. – Справа 743. – Лист 1.
30. ДАІФО. – Фонд 262. – Опис 1. – Справа 752. – Лист 1, 2.
31. ДАІФО. – Фонд 262. – Опис 1. – Справа 1070. – Лист 25.
32. Центральний державний історичний архів у Львові (надалі – ЦДІАЛ). – Фонд 146. – Опис 23. – Справа 1878. – Листи 23, 28.

Klapchuk V.M.

SAWMILLS OF EASTERN GALYCHYNA AT THE FIRST THIRD OF XX CENTURY

The considerable forest resources of Eastern Galychyna induced development of processing of wood at the first third of XX century. The article reveals general materials about the sawmills (enterprises of processing of wood) especially in Guzulshyna, where this industry purchased wide development. The questions of the state of the forests, its usage and security, technological processing of the forest, employment of population, production and realization of products are introduced.

Key words: Eastern Galychyna, Guzulshyna, Delyatynshyna, sawmill, forest processing.

Клапчук Володимир Михайлович, кандидат географічних наук, доцент кафедри екології та рекреації Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

78442, Івано-Франківська область, смт. Делятин, вул. Б.Хмельницького, 9, тел.дом.: 8(03475) 4-31-84; тел.моб.: 80509669229.